

BÂTIL KAVRAMININ FIKHÎ VE İKTİSADÎ AÇIDAN TAHLİLİ

İktisadî ve finansal işlemlerin dinî hükmü onların rızaya dayalı ticaret kapsamına girip girmediği ile ilgilidir. Finansal piyasalardaki mevcut faaliyetlerin büyük çoğunluğu, borç alış verişinden ibarettir; borç ise iktisadî anlamda ticaret olarak tanımlanmaz.

Bâtıl, Kur'ân-ı kerimde otuz altı kez geçer. Hakk ile zıt anlamlıdır. Hakk, Allah, hak din, yerli yerince gerçek olarak yaratılmış varlıklar, doğru davranış vb. anlamlara gelirken bâtil, bir sabitesi, gerçekliği, doğruluğu, yararı olmayan inanç, tutum ve davranış manasında kullanılır. İbadetler açısından uhrevî, muamelat açısından dünyevî sonuç doğurucu olmayan davranışlara karşılık gelir. Bâtıl, müminin kaçınması istenen bir davranıştır. Biz bu yazıda bâtil kavramını Kur'ân-ı Kerim'deki bazı örneklerden hareketle iktisadî gözle incelemeye çalışacağız.

Nisâ suresinin 29. ayetinde Yüce Allah şöyle buyurur:

"Müminler, mallarınızı aranızda bâtil yolla değil, karşılıklı rızaya dayalı ticaretle yiyin. Kendinizi öldürmeyin; Allah size karşı merhametlidir."

Görüldüğü üzere ayette bâtilin alternatifi ticaret olarak gösterilmiştir. Malların batıl yollarla değil karşılıklı rızaya dayalı *ticaretle* el değiştirmesi emredilmiştir. Bu durum iki taraf arasındaki mal transferine aracı kılınan her bir işlemin hukuk, iktisat, maksat ve kayıt (muhasebe) bakımından ticaret tanımı ile örtüşmesinin; işlemin hukuken ve fiilen ticaret olmasının gerekliliğini vurgular. Ayrıca bu ticaret işlemi tarafların özgür iradeleri ile rızaya dayalı olarak hayata geçirilmelidir. Ayete göre ticaret kapsamına girmeyen mal transfer yöntemleri

batıldır. Ancak Kur'ân'ın diğer ayetlerinde miras, zekât, hibe, karz, ganimet vb. meşru varlık transfer yöntemleri olarak ilan edildiğinden, ayetteki "batıl yol" ile Kur'ân'da onaylanmayıp yasaklanan varlık transfer yöntemlerinin kastedildiği anlaşılır.

Kur'ân'da bâtil kapsamına giren mal transfer yöntemlerine ilişkin örnekler nelerdir diye baktığımızda şunlarla karşılaşırız:

1) Faiz sözleşmesi batıl mal nakil yöntemidir. Çünkü faiz yasağına karşı çıkanlar "alış veriş işlemi kesinlikle faiz işlemi gibidir" dediklerinde Yüce Allah, alış verişin faizli işlemden farklı bir varlık transfer yöntemi olduğunu vurgulamış ve bu sebeple "alış verişi helal faiz işlemi haram kıldığını" beyan etmiştir¹. Ayette alış veriş ve faiz işleminin fitrat ve yapı bakımından birbirinden farklı olduğuna vurgu vardır. Konuyu Nisâ 29. ayetle ilişkilendirdiğimizde, ayette rızaya dayalı ticaret dışındaki varlık transfer yöntemlerinin yasaklandığı, yani bu yöntemlerin ticaret kapsamında değerlendirilmediği, aksine batıl yöntem olarak nitelendiği görülür. Faizle ilgili ayette ise faizin, ticaretin bir türü olan alış verişten farklı bir işlem olup haram kılındığı bildirilir. Bu durumda faiz muamelesi ticarî işlem olmayıp yasaklandığına göre, bunun bir batıl mal transfer yöntemi olduğu ortaya çıkar. Nitekim Nisa suresi 161. ayette Yahudilerin cezayı hak etmeleri-

ne yol açan davranışlarından bahsedilirken, cezayı hak etmelerinin gerekçesi şu şekilde gösterilir:

“Kendilerine yasak edildiği halde faiz alırlar ve insanların mallarını batıl yollarla yerler...”

Bu ayet de faiz işleminin batıl mal transfer yöntemi olarak nitelendiğini belirtir.

2) Bir diğer bâtil mal transfer yöntemi rüşvettir. Bakara suresi 188. ayette:

“Mallarınızı aranızda batıl yolla yemeyin. İnsanların mallarından bir kısmını bile bile haram yolla yemek için onları (rüşvet olarak) hâkimlere vermeyin”

buyrulur. Görüldüğü üzere, ticaretle değil de ticaret dışında kalan ve başkalarının mallarını haksızlıkla yeme çabası içerisinde olmak, hatta bu amaca ulaşmak için ilgili kişileri araya sokup, maddî menfaat karşılığı haksız kazanç sağlamak bâtil mal edinme yöntemi olarak belirtilmiştir. Bu ayette ayrıca, hâkim veya ilgili otorite insana hak etmediği bir malı verse dahi bunun gerçekte helal olmayacağına işaret vardır. Karşılıklı rızaya dayalı ticarî yolla değil de kamu gücünün istismar edildiği bütün mal edinme yolları bu kapsama girer.

3) Bir diğer bâtil mal edinme yöntemi din sömürüsüdür. İlgili ayette şöyle buyrulur:

“Müminler! Bilginlerin ve din adamlarının birçoğu halkın mallarını haksız yolla yer ve onları Allah'ın yolundan engellerler...”².

Yahudi din bilginlerine Haham, Hristiyan bilginlere Rahip denir. Bu din adamlarından insanları haram yemekten alıkoymaları talep edilir. Oysa onlar bu vazifeyi yapmadıklarından dolayı ehl-i kitaptan birçoğunun günah, düşmanlık ve haram yeme konusunda yarıştıkları bildirilir³. Tarihî süreçte din bilginleri insanları uyarmak yerine din adına uydurdukları yollarla insanların mallarını bâtil yolla yeme cüretini işlediler. Yahudilikte faizin helal görülmesi, Yahudi olmayanların mal ve canlarının mubah kabul edilmesi; Hristiyanlıkta günah çıkarma, şifa verme, manevî tasarrufta bulunma vb. yollarla din adamlarının menfaat sağlaması, azizler ve din adamları adına inşa edilen mukaddes mekânlara bağlı adı altın-

da para toplanması insanların mallarının batıl yollarla yenmesinin örneklerinden bir kaçıdır. Müslümanların da hem tarihte hem de günümüzde aynı yolu takip ettikleri bir vakıadır. Ölçü ve tartıda hile, hırsızlık, gasp vb. yollar diğer batıl mal transfer yöntemlerindedir.

Meselenin iktisadî yönüne gelince, başta da ifade ettiğimiz gibi batıl “boş” “faydasız” “bir değer ifade etmeyen”, “dünyevî sonucu olmayan” şey demektir. Buraya kadar sayılan bâtil mal transfer yöntemleri bu açıdan incelendiğinde bunların iktisadî anlamda artı değer üretici bir eylem olmadıkları görülür. Oysa insanlık için değer üretici bir faaliyet ancak “iktisadî faaliyet” olarak tanımlanabilir.

Faiz işleminde borç veren, hiçbir emek ve riske katlanmadan, yattığı yerden ve başkasının sırtından gelir elde etmektedir. Rüşvette kişi haksız yere, kendisine ait bir değeri karşı tarafa vermeden, yani değer üretmeden başkasının malını kasasına atmaktadır. Din sömürüsü artı değer üretmek bir yana, insanlığı hak yoldan alı koymak, inanç ve ahlâk bakımından ifsat etmek suretiyle negatif değerlerle toplumların zehirlenmesinden ibarettir. Din bilginleri bu yaptıkları karşılığında bir maliyete katlanmaları gerekirken üstelik bir de menfaat sağlamaktadırlar. Ölçü ve tartıda hile yapılarak, ödenmesi gerekenden düşük bir bedel karşılığı fazla mal alınmakta, elde edilen değerle topluma sunulan değer arasında dengesizlik oluşturulmaktadır. Hırsızlık ve gasp gibi eylemlerde ise hiçbir artı değer sunulmadan haksız kazanç elde edilme durumu söz konusudur. Kumar, fuhuş vb. yollar da aynı şekilde artı değer üretiminden ziyade negatif değer karşılığı maddî menfaat elde etme yollarıdır.

Yukarıda sayılan işlemlerin bir an için serbest ve mubah kılındığını, toplumun tüm fertlerinin sadece bu yollarla hayatını idame ettirmek istediklerini düşünelim. Bu yöntemler ne mal ne de hizmet üretim karakterine sahip olmadıklarından toplumların sadece bu faaliyetlere dayalı olarak hayatlarını idame ettirmeleri mümkün olmaz. Belli bir süre sonra mevcut mal ve hizmetler ihtiyaçları karşılamaz hale gelir ve insanlar birbirlerini boğazlar. Nitekim Nisâ suresi 29. ayetin devamında bâtil yollarla mal transferinden kaçınının **“...Kendinizi öldürmeyin”** bu-

yurulmaktadır.

Ayetlerden anlaşıldığı üzere artı değer üretim karakterine sahip olmayan bâtıl yollar yasaklanırken artı değer üretici özellikteki ticaret teşvik edilmektedir. Peki, ticarette artı değer üretimi var mıdır diye sorduğumuzda şöyle bir sonuçla karşılaşırız: Ticaret sermayede kâr gayesi ile tasarrufta bulunmak şeklinde tanımlanır ⁴. Sermayede tasarruftan maksat onda zaman, mekân, kalite ve şekil değişikliğinde bulunmaktır ⁵. Ticaretin gayesi olan kâr, sermaye ve emeğin risk üstlenilerek çalıştırılması sonucu ortaya çıkar. Hanefî âlimi Kasanî şöyle der: **"Kâr ancak sermaye, emek veya riske katlanma neticesinde hak edilir"** ⁶. Dolayısıyla kâr ancak sermaye, emek ve risk üçlüsünün bir araya getirilmesiyle ortaya çıkar. Nitekim ticaretin başka bir tanımı da **"tarafaların birbirlerine mal veya hizmetten oluşan iktisadî değer aktarımıyla gerçekleşen her türlü bedelli (ivazlı) akıt"** şeklindedir ⁷. Tanımlardan anlaşıldığı üzere ticaret -ki alış veriş (bey') ticaretin bir türüdür- doğası, fitratı gereği artı değer üretici niteliktedir. Kişi riskle birlikte ya emek ya da sermaye katkısı yapmadan bir kazanç sağlayamayacağına göre, gelir elde edebilmesi için karşı tarafa/insanlığa bir değer üretip vermeli ki kendisi de üretilmiş bir değere ulaşabilsin.

Bâtıl yolla mal transferi sadece yukarıda sayılan yöntemlerden ibaret değildir. Ehli kitabın din adamları gibi tarihte bir kısım Müslüman din adamları da bâtıl yolla mal transferine geliştirdikleri hileli yollarla aracılık etmişlerdir. Fıkıh tarihinde üretilen beyu'l-ine, beyu'l-vefâ, beyu'l-istiğlâl uygulamaları batıl mal transfer yöntemlerindedir. Osmanlı'da para vakıfları ve Eytam sandıkları vakıf olarak toplanan paraları muamele-i şeriyye yahut murabaha adıyla faizle değerlendirmişlerdir. Çivizde Mehmet Efendi (ö.1547) ve Birgivi Mehmet Efendi (ö.1573) gibi Osmanlı âlimleri bu uygulamaların İslâm'la bağdaşmadığı, Kur'ân'da yasaklanan bâtıl mal transfer yöntemlerinden faizcilik olduğu noktasındaki ısrarlı itirazlarına rağmen, dönemin Şeyhul-İslâmları dahil bir çok din âlimi siyasî otoriteyi de arkalarına alarak hem karşı çıkmışlar hem de bu âlimleri itibarsızlaştırma çabası içerisinde olmuşlardır. Para vakıflarının uygulamaları konusunda batıl hakka galip gelmiş; hakkın savunucuları garip ve biçare kalmışlardır. İnsanları üretmeden kolayca ve haksızca para kazanmaya alıştıran bu batıl yöntemler Osmanlı'da ekonomiyi destekleyici, topluma ve insanlığa artı değer üretici finansal ürünlerin geliştirilmesinin önünü tıkamış ve sonunda Osmanlı diğer

alanlarda olduğu gibi finansal alanda da iflasla karşı karşıya kalmış, "Düyun-u umumiyeye" ye mahkûm olmuştur. İşin acı tarafı Osmanlı için derde deva olmayan, Osmanlı'yı yerli gayri Müslimler ve yabancı finansal kuruluşlardan faizle borç almaya mecbur bırakan bu uygulamalar günümüzde bile bir marifetmiş gibi övülmekte, hatta İslâmî finansal ürün(!) diye teklif edilmektedir. Oysaki bunların sadra şıfa finansal ürün olmadıkları tarihin tanıklığı ile tescil edilmiş, bu hileli uygulamalara karşı çıktıkları için sürgünlere maruz kalan âlimlerin haklılığı ortaya çıkmıştır. Benzer durum günümüz faizsiz finans piyasası için de söz konusudur. **Gerçekte birer faizli işlem olan modern teverruk ve sukuk gibi uygulamalar çağdaş İslâmî finans mühendislerince faizsiz ürün gibi pazarlanmakta, birçok finans kuruluşu da gerçek apaçık ortada iken bunlara yatırım yapmaktadır.** Bu yaklaşımın bir sonucu olarak kökleri kendi kaynaklarına dayanan tümüyle İslâm'a uygun alternatif finansal ürünlerin geliştirilmesinin önüne geçilmektedir.

İşin özü şudur. İktisadî ve finansal işlemlerin dinî hükmü onların rızaya dayalı ticaret kapsamına girip girmediği ile ilgilidir. Finansal piyasalardaki mevcut faaliyetlerin büyük çoğunluğu, borç alış verişinden ibarettir; borç ise iktisadî anlamda ticaret olarak tanımlanmaz. Zira ticaret başka, borç (kredi) başka işlemdir. Bu özellikleri sebebiyle borç, kredi ve spekülasyona dayalı olarak, artı değer üretici nitelikte olmayan işlemler günümüz finans dilinde "sıfır sonuçlu işlem" olarak adlandırılır. Yani bu yöntemlerin insanlık için artı değer katıcı hiçbir yönü yoktur; sıfır değer üreticilerdir. Sonuç olarak Kur'ân'daki bâtıl kavramı ve bunun alternatifi olarak gösterilen ticaret iktisadî fitratları açısından incelendiğinde çok önemli ipuçlarını barındırdıkları görülür.

Notlar

1. Bakara 2/ 275.
2. Tevbe 9/ 34.
3. Mâide, 3/ 62, 63.
4. Rağib el-İsfahanî, *Müfredat-ı elfazi'l-Kur'ân* (nşr. Necib el-Macidi), Beyrut 2009, s. 85.
5. Bk., el-Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Tevilatü'l-Kur'ân* (thk. Ertuğrul Boynukalın), İstanbul: Mizan Yay., 2005, V, 574.
6. el-Kasanî, Alâüddîn Ebibekir b. Mes'ud, *Bedaiju's-sana'ij fi tertibi's-şerai'*, Beyrut, 1986, VI, 62.
7. el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y., V, 151.